

Maria-Cristina TRUȘCĂ
 (Universitatea din Craiova)

Hamartia – scurt itinerar lingvistic despre rătăcire

Abstract: (*Hamartia – Short Language Itinerary about Wandering*) *Hamartia, verbum viator*, is included in the category of the itinerant lexical elements that are traveling throughout the historical stages of the Greek language, as a consequence of a permanent dynamic of their significance. The diachronic route, usually triggered by a linking process of the intra-/ extra-linguistic factors, attends a predictable concrete – abstract line and registers important conversions of the initial semic formula. Our approach focuses on analyzing the semantic process of restriction, together with that of degradation of the meaning, identifying primarily the way the archelexem *ἀμάρτια* is comprised into the TO KAKON assembly. Despite its fluidity and its semantic inflections, we may notice the constant presence of a static and invariant core of its content, with a pejorative significance that can be recognized in the prototype meaning: that of *error*. This central meaning is, the way we shall see, acquired by all its hyponimic hypostasis. The physical or psychic occurrences of *EVIL* are, in fact, mistakes, *errors* from the right *path* – a fundamental concept of the classical *forma mentis*.

Keywords: *language dynamics, Greek language, diachronic semantics, hamartia, sin*

Rezumat: *Hamartia, verbum viator*, intră în categoria elementelor lexicale itinerante care străbat, în permanenta dinamică a semnificației lor, etapele succesive ale limbii eline. Parcursul diacronic, cel mai adesea declanșat de convergența factorilor intra-/ extra-lingvistici, urmează previzibil traiectoria concret – abstract, fiind marcat de reconfigurări ale formulei semice inițiale. În cazul nostru, este vorba despre activarea procesului de restrângere/ specializare, dublat de cel al evaluării negative a sensului, care determină încadrarea arhilexemului *ἀμάρτια* în categoria TO KAKON. Indiferent de fluctuațiile semantice înregistrate, există însă la nivelul structurii de conținut, un nucleu stabil, invariabil, cu o nuanță constantă pejorativă, recurgibile în semnificația prototipică *rătăcire*, actualizată în toate ipostazele hiponimice ulterioare. Manifestările RĂULUI, fie ele sufletești sau trupești sunt, în esență, *rătăciri de la cale* - reper conceptual fundamental al structurilor mentale clasice.

Cuvinte-cheie: *dinamica limbii, limba greacă, semantica diacronică, hamartia, păcat*

1. AMAPTIA – paradigma clasică

Ἀμάρτια este un derivat cu sufixul *-ία* < din familia verbului *ἀμαρτάνειν*, denominativ cu conținut polisemantic atestat lexicographic (*DGF*), (*LSJ*) având un sens primar – „a rata ținta”, „a eșua”, „a rătăci”, „a devia”, dublat de cel secundar – „a se însela”, „a greși”, „a păcatui”. *Ἀμάρτια* desemna *greșeala, eroarea* în judecată, în gest, în conduită, fiind unul dintre termenii fundamentali ai cadrului cultural arhaic/ clasic, asumat deopotrivă de morală, religie sau drept (*DELG*).

Potrivit *Lexiconului Ebeling* (1871), termenul este absent din epopeile homericе; dicționarul atestă, în schimb, frecvența verbului *ἀμαρτάνειν* în contexte non-normative,

având sensul primar, concret „a rata ținta”, în relație opozitivă cu τυγχάνειν (τυός) – „a nimeri (pe cineva)”. Exemplele selectate *infra* indică valorizarea acestei semnificații în descrierea confruntărilor marțiale, ămaștările intrând, într-o primă etapă a itinerarului său semantic, în categoria termenilor tehnici, specifici luptei eroilor, în jurul Troiei:

(1) [...] τοῦ δ' Ἀντιφος αἰολοθώρηξ/ Πριαμίδης καθ' ὄμιλον ἀκόντισεν ὁξεῖ δουρί./
Τοῦ μὲν ἄμαρθ', δὲ δὲ Λεῦκον Ὁδυσσέος ἐσθλὸν ἔταιρον („[...] dar fiul lui Priam,
Antifos,/ Mândru cu platoșa-ncins, îl ochi în mulțime cu lancea;/ Ținta-i greși [ămaștă -
ămaște], nimerind în vîntre pe Leucos, tovarăș bun cu Ulise”) – *Il.*, 4.489-92.

(2) ήε μέν' ήέ σε δουρὶ κιχήσομαι, οὐδέ σέ φημι/ δηρὸν ἐμῆς ἀπὸ χειρὸς ἀλύξειν αἰτὸν
ὅλεθρον./ ή̄ ρα καὶ ἔγχος ἀφῆκεν, ἐκῶν δ' ἡμάρτανε φωτός; („Stai, ori cu sulița dau. De
mâna mea n-ai să scapi lesne/ Și-ndelungat, că pe loc te ajunge năprasnică moarte./ Zise și
lancea zvârlind, el nu-l nemeri [ămaștăne] cu ‘nadinsul’”) – *Il.*, 10.370-2.

(3) ὃς ρα τότ' Ἀτρεῖδεω Ἀγαμέμνονος ἀντίον ἥλθεν./ οἵ δ' ὅτε δὴ σχεδὸν ἥσαν ἐπ'
ἀλλήλοισιν ιόντες./ Ἀτρεῖδης μὲν ἄμαρτε, παρὰ δέ οἱ ἐτράπετ' ἔγχος („Dânsul
acuma-nainte-i ieși lui Atrid Agamemnon/ Cum, împotriva pășind, s-apropie unul de
altul,/ Nu-l nimerește [ămaștă] Atrid și sulița-i vâjâie-alături”) – *Il.*, 11.231-3.

Dinamica semnificației verbului ămaștările și a derivațiilor săi urmează trajectoria, de altfel, previzibilă, concret – abstract *via* mecanisme stilistice de tip metaforic: ținta ratată nu mai este un obiectiv cinegetic sau un combatant pe câmpul de luptă, ci o valoare morală, socială sau religioasă. J. M. Bremer (1969) aduce în discuție evoluția similară, paralelă a verbelor sinonime ἀλιτ(ρ)αίνω¹ – „a ieși de pe drumul cel drept”, „a se abate”, „a rătaci”, „a greși”, „a păcătui”, cu sens sacerdotal, specializat „împotriva zeilor”; ὄμπλακίσκω – „a pierde”, „a rata”, „a comite o eroare”; σφάλλω/ σφάλεσθαι – „a cădea”, „a se înșela”, „a greși”; concluzia fiind aceea că cele trei elemente fac parte din aceeași structură lexico-semantică, mutațiile fiind determinate intra-lingvistic, la nivelul sistemului, sub influența uzualului ămaștările. Chiar dacă, inițial, semnificația celor patru lexeme era neutră din punct de vedere etic, prezența unei nuanțe negative în formula semică („a rata”, „a rătaci”, „a pierde”) permite deteriorarea sensului în direcția unei semnificații exclusiv peiorative. Semanticienii identifică în mecanismele inovațiilor semantice tendința eufemistă de a lexicaliza un conținut negativ, pe care o confirmă dinamica unor termeni² ca μόχθημα – „muncă”, μόχθέω – „a obosi” → „suferință” sau πονηρία – „boală”, „suferință fizică” → πονηρός – „rău”, „viclean”. Nu excludem această ipoteză a desemnării păcatului prin intermediul unor elemente lexicale meliorative, evaluate pozitiv într-o primă fază a dinamicii lor.

¹ 'If *alitainein* did in fact originally mean *miss*, then it is striking that its semantic development pushed aside by the more common word *hamartanein*.' (*ibidem*, 27).

² În latină: *crimen* – „decizie (juridică)” > „crimă” (Ernout & Meillet, 1967).

Cele dintâi atestări ale semnificației abstracte își fac loc în textura discursului dramatic, coexistența celor două sensuri primar (concret), secundar (metaforic) generând ambiguiizări decodabile contextual. *Threnos*-ul profetic al Cassandrei, personaj în *Agamemnon*, tragedia lui Eschil, actualizează această dublă ipostază semantică:

(1) ύμνοις δ' ὕμνον δώμασιν προσήμεναι/ πρόταρχον ἄτης? ἐν μέρει δ' ἀπέπτυσαν/
εὐνάς ἀδελφοῦ τῷ πατοῦντι δυσμενεῖς,/ ἥμαρτον, ἥ κυρῳ τι τοξότης τις ὡς;/ ἥ
ψευδόμαντίς εἰμι θυροκόπος φλέδων;/ ἐκμαρτύρησον προνυμόσας τό μ' εἰδέναι/ λόγῳ
παλαιὰς τῶνδ' ἀμαρτίας δόμιον. („pururi lipite de aceste ziduri, imnuiu imnul despre cea
dintâi fărădelege; pe urmă blestemă culcușul fratelui, nemernic pentru cel care l-a
pângărit. Am tras în întâi cu săgeata sau am nimerit alături [ἥμαρτον]? Sunt o ghicitoare
mincinoasă care bate și sporovăiește pe la porți? Mărturisește, jură-te, că nu ai auzit nici
un cuvânt despre păcatele [ἀμαρτίας] străvechi ale acestei case.”) – 1191-7.

Pentru Sofocle și Euripide ocurențele binomului ἀμαρτάνω – ἀμαρτία sunt lipsite de fluctuații semantice, procesul cristalizării conținuturilor abstracte în direcția desemnării *culpei* și a întregului spectru de sensuri aferente acestei categorii conceptuale, pare a fi pe deplin încheiat:

(2) ὅστις φόνους μοι καὶ γάμους καὶ συμφορὰς/ τοῦ σοῦ διῆκας στόματος, ἀς ἔγὼ
τάλας/ ἥνεγκον ἄκων· θεοῖς γὰρ ἦν οὕτω φίλον,/ τάχ' ἂν τι μηνίουσιν εἰς γένος πάλαι./
ἔπει καθ' αὐτὸν γ' οὐκ ἀν εξεύροις ἐμοὶ/ ἀμαρτίας ὄντειδος οὐδέν, ἀνθ' ὅτου/ τάδ' εἰς
ἐμαυτὸν τοὺς ἐμούς θ' ἥμαρτανον. („Nelegiuire, omoruri, fel/ și chip,
spurcate-mpreunări pe seama mea tu-mi pui/ dar, vai, silit am fost ca să le-nduri! au
vrut-o zeii – ei! De mult cu ura lor, ei neamu-mi prigoneau. Nedrept mă-nvinuiești/ de-a
fi făcut nelegiuiri [ἥμαρτανον - ἀμαρτίας] potriva mea/ și-a alor mei?”) – *O. C.*, 962-8.

(3) (ΟΔΥΣΣΕΥΣ) Δεινόν γε φωνεῖς· ἡ δ' ἀμαρτία τίς ἔνει;/ (ΝΕΟΠΙΤΟΛΕΜΟΣ) Ήν
σοὶ πιθόμενος τῷ τε σύμπαντι στρατῷ—/ (ΟΔΥΣΣΕΥΣ) Ἐπραξας ἔργον ποῖον ὃν οὐ
σοὶ πρέπον;/ (ΝΕΟΠΙΤΟΛΕΜΟΣ) Απάταισιν αἰσχραῖς ἄνδρα καὶ δόλοις ἔλών./
(ΝΕΟΠΙΤΟΛΕΜΟΣ) Τὴν ἀμαρτίαν/ αἰσχρὰν ἀμαρτών ἀναλαβεῖν πειράσομαι. („Ο.
Ciudat vorbești! Greșeala [ἀμαρτία] care-ți va fi fost? N. Că tîe m-am plecat, cum și
oștirii-ntregi. O. Și fapta-ți tu o crezi nevrednică? N. O, da! Rușine mi-e că l-am momit
prin vicleșug! [...] N. Greșcală [ἀμαρτίαν] josnică eu am făcut [ἀμαρτών], voi încerca
deci să o-ndrept.“) – *Philoctet*, 1225-49.

(4) Ἀδικῶ· λαβεῖν χρή μ' ἀντὶ τοῦδε τοῦ κακοῦ/ ἀδικόν τι παρὰ σοῦ· καὶ γὰρ
Ἄγαμέμνων πατήρ ἀδίκως ἀθρίσας Ἐλλάδ' ἥλθ' ύπ' Ἰλιον,/ οὐκ ἐξαμαρτών αὐτός, ὁλλ'
ἀμαρτίαν/ τῆς σῆς γυναικὸς ἀδίκιαν τ' ιώμενος. (Am încălcat dreptatea. Deci, am să-ți
cer să fii nedrept și tu, în apărarea celor săvârșite, căci Agamemnon, tatăl meu, n-a
respectat dreptatea, când a strâns puterea tuturor hellenilor, mergând sub zidul Troiei;
dar nu fiindcă el ar fi greșit [ἐξαμαρτών], ci pentru vindecarea răului ce și s-a tras din
rătăcirile [ἀμαρτίαν] unei neveste păcătoase.) – *Orestes*, 646-50.

Particularizarea greșelii ca *ucidere*, recurrentă în scările tragediografilor, are drept consecință dezvoltarea unei relații de incluziune hiponimică a lexemelor care denumesc *crima*, în structura lexicală coagulată în jurul hiperonimului *āmāptia*:

(5) [...] οὐκ ἔχοιμ· ἀν εἰκάσαι τάδε/ τὰ δῶρα, μείω δ' ἐστὶ τῆς ἄμαρτίας./ τὰ πάντα γάρ τις ἐκχέας ἀνθ' ἀίματος/ ἐνός—μάτην ὁ μόχθος· ὡδ' ἔχει λόγος. („N-am cum să prețuiesc aceste daruri, însă și tu că sunt mai prejos decât păcatul [āmāptíās] săvârșit. N-are decât să-și verse cineva deodată bunurile toate, drept ispășire pentr-un singur fir de sânge [āímatoς]; truda sa va fi zadarnică; acesta-i adevărul.”) – *Choeforele*, 518-21.

(6) [...] τούτῳ πιθόμενος τὴν τεκοῦσαν ἔκτανον./ Ἐκεῖνον ἥγεῖσθ' ἀνόσιον καὶ κτείνετε/ ἐκεῖνος ἄμαρτ', οὐκ ἐγώ. Τί χρῆν με δρᾶν;/ "H οὐκ ἀξιόχρεως ὁ θεὸς ἀναφέροντί μοι/ μίασμα λῦσαι. („[Apollo] m-a îndupăcat și am ucis-o [ἔκτανον] la porunca lui pe mama. Pe el să-l socotești lipsit de pietate, pe el să-l osândiți la moarte, căci nu eu am greșit [ἄμαρτε], ci el. Ce trebuia să fac? Nu e destulă chezăsie zeul spre care se înalță ruga mea, că mă va curăți de pângărirea?”) – *Orestes*, 595-8.

Sângele vârsat (αἵμα) (5), *crima* (φόνος) (2), *uciderea* (κτείνειν) (6), *viclenia* (δόλος) (3), *lipsa de pietate* (ἀνόσιος) (6), *in extenso*, *greșeala/ păcatul* implică o încălcare a dreptății omenești și divine, reflectată lexical prin frecvența corelațiilor *āmāptia* – *ādikia* („nedreptate”) (4), *āmāptia* – *oū πρέπον* („nu se cade”) (3) sau *āmāptia* – *aiσχρόν* („rușinos”) (3). Asocierea *āmāptia* – *μίασμα* (6) – „pată”, *macula*, lărgește sfera semantică a termenului, pângărirea datorată delictului fiind ereditară și, deci, molipsitoare. Semnalăm un transfer al noțiunilor de impuritate/ puritate de la sfera magico-religioasă la cea morală sau, mai degrabă, o interferență a celor două planuri, káθarēsis-ul dincolo de valențele sale strict ritualice¹, desemnând, potrivit lui Dodds „noțiunea unei purificări evasi-fizice, susceptibilă de a se transforma prin infinitezimale nuanțari, în ideea mai profundă a ispășirii păcatului” (1998, 42). Demnă de semnalat ar fi colocația *āmāptia* – *ātē*² (1), nebunie temporară atribuită nu unor cauze fiziolegice sau psihologice, ci unui factor extern, transcendent, daimonic (v. justificarea lui Oedip (2) sau acuzarea lui Apollo de către Oreste (6)). Relevant din acest punct de vedere este derivatul *āmāptivōos* – „rătăcit cu mintea”, stare de tulburare a mintii specifică delirului sau corelației: *āmāptia* – *ātāstālīa* cu radical I.E. comun latinescului *stultus/ stolidus*, având aceeași semnificație: „prostie”, „întunecare a mintii”.

Încercând o cartografiere exactă a mentalului arhaic, E.R. Dodds (1998) dezvăluie modul în care elementele iraționale sunt interpretate din perspectiva principiului de *overdetermination*, „drept inferență a vieții omenești cu factori neumanii care pun în firea omului ceva de natură să îi modifice gândirea și comportamentul”

¹ „Ceremonii de purificare însotesc viața omului în tot cursul ei. Impură este lăzuza și tot ce a atins-o, impur este și copilul nou-născut, impur este mortal și tot ce i-a stat în preajmă. [...] purificările rituale erau necesare după vreun vis rău, după vreo întâmplare miraculoasă, la vindecarea după o boală, dacă atigeai jertfe destinate htonienilor” (Rohde 1985, 253).

² Analizată în detaliu, în capitolul *Apărarea lui Agamemnon*, Dodds (1998).

(*ibidem*: 35). De altfel, unul dintre conceptele cheie pentru succesiunea unor πράξεις pe scena tragică este cel de ἀνάγκη (2). Se delimiteză, aşadar, o problemă de prim ordin a structurilor conceptuale arhaice privind determinarea gradului de responsabilitate implicată în ἀμαρτία.

Se configurează două direcții care marchează evoluția noțiunii de asumare a culpei:

1. Când termenul este impregnat de ideea intenționalității, culpa fiind voluntară.
2. Când termenul desemnează greșeala involuntară, motivată de factori externi (δαιμονες, τύχη), « dans ces conditions, ce n'est pas la pleine volonté du sujet, ce n'est pas l'individu en tant que tel qui est le facteur du délit : le délit existe en dehors de lui, le délit est objectif. » (Gernet 1917, 305).

Potrivit lui L. Gernet, abia din a doua jumătate a secolului IV a. Chr., o dată cu reconfigurarea valorilor morale tradiționale, ἀμαρτία dezvoltă trăsătura semantică [+ voluntar], prezentă *in nuce* în variantele inițiale: « une pensée nouvelle se dégage, s'atteste dans le plein régime de la cité: celle de la nature humaine, de l'ἀνθρωπίνη φύσις [...]. En même temps que l'individu s'affirme, l'homme se détache ou l'engageaient et le retenaient les δαιμονες. » (1917, 336).

Polisemantismul verbului ἀμαρτάνειν este valorizat și în dialogurile platoniciene, prin alternanța semnificațiilor. Platon folosește același verb pentru a desemna eroarea dialectică, fără nuanțe morale, a personajelor implicate în discuție:

Πῶς οὖν οὐχ ἀμαρτάνετε νυνὶ καὶ τὰναντία ύμῖν αὐτοῖς λέγετε φάσκοντες αῦ τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναικας δεῖν τὰ αὐτὰ πράττειν. („Nu e limpede că greșiți [ἀμαρτάνετε] acum afirmând lucruri contrare vouă însivă, când susțineți că bărbații și femeile trebuie să aibă aceeași îndeletnicire.”) – *Rsp.*, 453c.

După cum, contextele în care interesul este orientat spre evaluarea etică a acțiunilor umane sunt marcate de frecvența aceluiasi verb, dar și a derivațiilor ἀμαρτία/ ἀμάρτημα. Colocația ἀμαρτία – ἀδικία este o constantă a discursului penal, dezvoltând la nivel semantic o relație de identitate a lexemelor:

[...] ἄδικοι δὲ κερδανοῦμέν τε καὶ λισσόμενοι ὑπερβαίνοντες καὶ ἀμαρτάνοντες, πείθοντες αὐτοὺς ἀζήμιοι ἀπαλλάξομεν. („Dimpotrivă, nedrepți [ἄδικοι] fiind, vom profita și deopotrivă rugându-ne lor și mai abitir păcatuind [ἀμαρτάνοντες], și vom îndupla pe zei și vom scăpa nevătămati.”) – *Rsp.*, 366a.

[...] οἱ δ' ἀν τὰ ἔσχατα ἀδικήσωσι [...] διὰ τὰς ἀμαρτίας τὰ μέγιστα καὶ ὁδυνηρότατα καὶ φοβερότατα πάθη πάσχοντας τὸν ἀεὶ χρόνον [...] ἐκεῖ ἐν Ἀιδου ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ. („Dar cei care au săvârșit cele mai grave nedreptăți [ἀδικήσωσι] [...] din cauza fărădelegilor [ἀμαρτίας] lor îndură pentru veșnicie cele mai mari, mai dureoase și mai cumplite suferințe [...] în locașul lui Hades.”) – *Gorg.*, 525c.

Dacă pentru Platon, δικαιοσύνη - *dreptatea*, ca ipostază a virtuții, este inclusă, în categoria BINELUI (ΤΟ ΑΓΑΘΟΝ), ἀδικία și, implicit, ἀμαρτία sunt circumscrise categoriei RĂULUI (ΤΟ ΚΑΚΟΝ), sistemul virtute – păcat cunoscând o reprezentare perfect simetrică:

[...] εὐδαιμονέστατος μὲν ἄρα ὁ μὴ ἔχων κακίαν ἐν ψυχῇ, ἐπειδὴ τοῦτο μέγιστον τῶν κακῶν ἐφάνη. [...] κακιστὰ ἄρα ζῆ ὁ ἔχων ἀδικίαν. („Deci cel mai fericit om este cel ce nu are în el răul [κακίαν] sufletesc, deoarece s-a văzut că acesta din urmă este cel mai mare dintre ele. Cel mai rău trăiește cel ce poartă cu el nedreptatea [ἀδικίαν]”) – *Gorg.*, 478e.

Formula „ἐν ψυχῇ” întărește semnificația centrală, prototipică a termenului, ἀμαρτία desemnând *greșeala/ păcatul* ca manifestare a nedreptății și, deci, a răului, la nivel sufletesc. Plasarea „în oglindă” a conceptelor permite articularea unui raționament invers. Una dintre descrierile virtuții, în manieră platoniciană, este starea de „τάξις” și „κόσμος” a sufletului, conform cu *dreptatea* (δικαιοσύνη) și *cumpătarea* (σωφροσύνη) – surse ale înfrângării și controlului asupra plăcerilor/ dorințelor. La pol opus, ἀμαρτία/ ἀμάρτημα sunt expresii ale nedreptății (ἀδικία) manifestate „psihic” ca dezordine lăuntrică și tiranie a patimilor:

Νῦν δή σοι τό τε δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον, ὅ γε ἐγὼ λέγω, σαφῶς ἂν διορισαίμην οὐδὲν ποικίλλων. τὴν γὰρ τοῦ θυμοῦ καὶ φόβου καὶ ἡδονῆς καὶ λύπης καὶ φθόνων καὶ ἐπιθυμιῶν ἐν ψυχῇ τυραννίδα. („Acum sunt în stare să-ți deslușesc clar și fără ocoluri ce înțeleg prin dreptate și nedreptate. Numesc nedreptate tirania ce o exercită asupra sufletului mânia, temerea, poftele, măhnirea și celelalte patimi.”) – *Legile*, 863e.

De altfel, Platon propune în cartea a IX-a a *Legilor* (863b-c) o etiologie tripartită a păcatului, insistând asupra cauzelor interne ale *hamartiei*: θυμός (mânia), ἡδονή (plăcerea) și ἄγνοια (neștiință). Fiind, în esență, o categorie proteică, poliparadigmatică, ἀμαρτία cunoaște o serie de ipostazieri, cele mai severe fiind sacrilegiul („ἱεροσυλίο”)¹, insulta la adresa zeilor² („τὰ περὶ θεούς”)³, furtul de cele sfinte („ἱερῶν κλοπή”)⁴. Urmează delictul îndreptat împotriva cetății („τὰ περὶ τῆς πολιτείας”)⁵, dar și a magistraților („εἰς ἀρχόντας”)⁶, ierarhia fiind completată cu

¹ *Phaid.*, 113d-e.

² Remarcăm uzitarea cu predilecție a sensului religios al termenului mai ales la tragicii, crima εἰς θεόν declanșând adesea consecințe nefaste. Un argument lexical ar fi semnificația derivatului ἀμαρτολός – *blestemat*, regăsită în formulele epitafice ale ucigașilor: „ἀμαρτολοὶ ἔστωσαν θεῶν πάντων” sau „ἀμαρτολός ἔστω εἰς τοὺς θεοὺς ἀπάντας” (*apud Gernet* 1917, 313). Reacția fatală a zeilor, blestemul, se perpetuează *a posteriori*, spre celealte generații, ἀμαρτία evocând deopotrivă ideea transmiterii succesive a răului, pedeapsa afectând descendenții „păcătosului”, dacă vina nu este răscumpărată în timpul vieții.

³ *Legile*, 856b.

⁴ *Euthyp.*, 5d-e.

⁵ *Legile*, 865b.

⁶ *Ibidem*, 885a.

delictul strict moral, ἀμαρτία/ ἀμαρτάνω desemnând greșeala comisă față de părinți („εἰς δὲ γονέας”)¹, prin acte de violență sau ucideri („φόνος”)².

Distincția între culpa voluntară și cea involuntară („τὰ μὲν ἔκούσια δῆ, τὰ δ' ἀκούσια”)³ nu intră în dezacord, din punctul nostru de vedere, cu ceea ce Adkins numea „paradoxul socratic” (1960, 304): „ἐπί γε τὰ κακὰ οὐδεὶς ἐκῶν ἔρχεται” („nimeni nu recurge cu dinadinsul la cele rele”)⁴, principiu pe care, de altfel, Platon îl aşază la temelia sistemului său etic. Completarea „οὐδέ ἔστι τοῦτο ἐν ἀνθρώπου φύσει” („acest lucru [răul/ alegerea răului] nici nu este în firea omului”)⁵ este esențială, întrucât mută argumentul din planul juridic, în cel ontologic. Lămuritor este pasajul din *Menon*:

[...] οὐκοῦν δῆλον ὅτι οὗτοι μὲν οὐ τῶν κακῶν ἐπιθυμοῦσιν, οἱ ἀγνοοῦντες αὐτά, ἀλλὰ ἐκείνων ἡ ϕόντο ἀγαθὰ εἶναι, ἔστιν δὲ ταῦτα γε κακά: ὅστε οἱ ἀγνοοῦντες αὐτὰ καὶ οἱόμενοι ἀγαθὰ εἶναι δῆλον ὅτι τῶν ἀγαθῶν ἐπιθυμοῦσιν. [...] οὐκ ἄρα βούλεται [...] τὰ κακὰ οὐδεῖς. („Atunci e limpede că aceștia nu doresc lucrurile rele, pe care nici nu le recunosc ca rele, ci lucrurile pe care ei le cred bune, măcar că sunt rele. E limpede astfel că cei care nu-și dau seama că lucrurile rele sunt rele și cred că sunt bune, doresc, de fapt, lucrurile bune. [...] prin urmare, nimeni nu vrea [...] lucrurile rele.”) – 77d-e.

Firea omului refuză, aşadar, răul cu toate manifestările sale. *Hamartía* voluntară are ca sursă confuzia, neștiința sau, dacă ar fi să aducem în discuție etimologia pe care o propune A. Ebeling (1871), uitarea⁶. Argumentul cauzelor ontologice ale greșelii/păcatului va fi ulterior nuanțat și îmbogățit cu noi valențe, aşa cum vom vedea în itinerarul nostru lingvistic, în context creștin.⁷

Enunțarea principiului virtuții văzută ca *medietate* este pentru Aristotel un pretext pentru coexistența semnificațiilor abstractă și concretă ale verbului ἀμαρτάνειν. Identitatea semantică „a rata ținta”, „a nu nimeri”/ „a greși” se dovedește a fi un instrument lingvistic favorabil reprezentării geometrice a axei virtute – viciu. Ἀρετή – *virtutea* ocupă o poziție mediană pe scara axiological aristotelică, fiind o medietate („μεσότης”), delimitată de cele două extreme: insuficiența („ἔλλειψις”) și excesul („ὑπερβολή”) și conceptualizată, în același timp, ca „tintă a măsurii juste”: „στοχαστική γε οὖσα τοῦ μέσου”⁸. Marcarea ei înseamnă poziționarea în punctul median al echilibrului valoric, invers, acțiunea de „a nu nimeri”, de „a rătaci” este echivalentă erorii, greșelii și dezechilibrului pe care îl poate aduce viciul, ἀμαρτία semnificând o „ratare” a standardului excelenței umane:

¹ *Ibidem*.

² *Phaid.*, *ibidem*.

³ *Legile*, 861e.

⁴ *Prot.*, 358d.

⁵ *Ibidem*.

⁶ A. Ebeling argumentează semnificația termenului ἀμαρτία, luând ca reper etimologic înrudirea cu radicalul sanscrit *sñrt* – „a-și aminti”, compus cu *a* privativ, *asñrta* – „a nu-și aminti”, „a uita” (*ibidem*, 92).

⁷ V. Pledoaria Sf. Maxim Mărturisitorul în *Quaestiones ad Talasium*, P.G. 90.

⁸ *E. N.*, 1106b.

[...] ἔτι τὸ μὲν ἀμαρτάνειν πολλαχῶς ἔστιν τὸ δὲ κατορθοῦν μοναχῶς (διὸ καὶ τὸ μὲν ρύδιον τὸ δὲ χαλεπόν, ράδιον μὲν τὸ ἀποτυχεῖν τοῦ σκοποῦ, χαλεπὸν δὲ τὸ ἐπιτυχεῖν): („[...] să adăugăm că se poate greși [āmarțânevin] în multe feluri, dar există un singur fel de a proceda bine; de aceea primul lucru e ușor, celălalt, dificil, ușor să greșești ținta [tò ἀποτυχεῖν τοῦ σκοποῦ], greu s-o atingi”) – E. N., 1106b.

Un alt reper semantic în descrierea *viciului* este sugerat prin contrastul ὄρθοτης – ἀμαρτία, eroarea nefiind doar o abatere de la *via media, regia*, ci și o încălcare a principiului rectitudinii. Pentru Aristotel „bucuria pentru nenorocirea cuiva” („ἐπιχαιρεκαίδι”), „impudoarea” („ἀναισχυντία”), „invidia” („φθόνος”), „adulterul” („μοιχεία”), „furtul” („κλοπή”), „homicidul” („ἀνδροφονία”) sunt rele *in sine*¹. Acestor delictă nu li se aplică grila medietății, întrucât:

[...] οὐκ ἔστιν οὕν οὐδέποτε περὶ αὐτὰ κατορθοῦν, ἀλλ’ ἀεὶ ἀμαρτάνειν („în ce le privește, nu poate exista niciodată rectitudine [κατορθοῦν], ci numai eroare [ἀμαρτάνειν]”) – *ibidem*.

În privința gradului de responsabilitate, Aristotel încearcă o conciliere a celor două perspective, așezând ἀμαρτία/ ἀμάρτημα, între ἀτύχημa și ἀδίκημa: când prejudiciul se produce într-un mod cu totul neprevăzut, este vorba despre un accident nefericit (ἀτύχημa); când însă nu este neprevăzut, dar se acționează fără intenția de a face rău, este vorba de o simplă greșală (ἀμάρτημa); când se acționează în cunoștință de cauză, actul comis este un act nedrept (ἀδίκημa).² Luând drept criteriu intenționalitatea, doar ἀτύχημa și ἀμάρτημa au ca sursă ignoranța, dar, în timp ce în primul caz subiectul nu este responsabil de ignoranța sa, în al doilea, cauza necunoașterii se află în el însuși. De altfel, Stagirul eludează cauzalitatea externă, limitând etiologia culpei prin plasarea ei la nivelul liberului arbitru:

[...] ἐφ' ἡμῖν δὴ καὶ ἡ ἀρετή, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ κακία. ἐν οἷς γὰρ ἐφ' ἡμῖν τὸ πράττειν, καὶ τὸ μὴ πράττειν („de noi depind deci și virtutea și *viciul*. Căci acolo unde de noi depinde să acționăm, tot de noi depinde și să nu acționăm”) – E. N., 1113b.

Modul în care este conceptualizată categoria axiologică AMAPTIA în spațiul mental și cultural al antichității eline, poate fi sintetizat în următorul scenariu:

- a) Poate fi voluntară sau involuntară (cu implicarea cauzalității transcendentă δαίμονες, τύχη, mai ales în context arhaic).
- b) Este orientată împotriva divinității sau a oamenilor (la nivelul unei comunități largi – cetatea, la nivelul unei comunități restrânse – familia).
- c) Are o dimensiune penală, atrage pedeapsa divină/ umană (cadrul legal).
- d) Are efect exterior sub forma prejudiciului creat, dar, mai ales interior ca miasma – pângărire, boală molipsitoare și ereditară.

¹ „πάντα γὰρ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα λέγεται τῷ αὐτὰ φαῦλα εἶναι” – *ibidem*, 1107a.

² *Ibidem*, 1135b.

e) Există posibilitatea eliberării de consecințele sale nefaste, prin purificări cu valențe expiatore (kathartică).

Modelul axiologic propus se reconfigurează însă o dată cu asimilarea și convertirea sa în contextul cristalizării unei noi *forma mentis* în spațiul cultural al antichității târzii, cea a „umanismului creștin” (H.-I. Marrou 1996, 21).

2. AMAPTIA post Christum – specializări semantice

Ocurențele nou-testamentare ale lexemului păstrează axa semantică trasată până acum, validând, în același timp, un proces activ de specializare a sensului. Άμαρτία desemnează în acest context exclusiv *păcatul*, ca termen tehnic al vocabularului axiologic. Procesul de restrângere începe încă din perioada elenistică a traducerii *Septuagintei*, tâlmăcitorii textelor ebraice investind termenul grec cu nuanțe moral-religioase. Relevante sunt pasajele penale din cărțile normative ale *Pentateuhului*:

(1) [...] καὶ δικαιοσύνην διατηρῶν καὶ ἔλεος εἰς χιλιάδας, ἀφαιρῶν ἀνομίας καὶ ἀδικίας καὶ άμαρτίας, καὶ οὐ καθαριεῖ τὸν ἔνοχον, ἐπάγων ἀνομίας πατέρων ἐπὶ τέκνων καὶ ἐπὶ τέκνων τέκνων, ἐπὶ τρίτην καὶ τετάρτην γενεάν („Care păzește adevărul și arată milă la mii de neamuri; Care iartă vina și răzvrătirea și păcatul [άμαρτίας], dar nu lasă nepedepsit pe cel ce păcătuiește; Care pentru păcatele părintilor pedepsește pe copii și pe copiii copiilor până la al treilea și al patrulea neam!”) – *Ieșirea*, 34.7.

(2) [...] καὶ τὸν μόσχον τὸν περὶ τῆς άμαρτίας καὶ τὸν χίμαρον τὸν περὶ τῆς άμαρτίας, ὃν τὸ αἷμα εἰσηγέθη ἐξιλάσσασθαι ἐν τῷ ἀγίῳ, ἐξίσουσιν αὐτὰ ἔξω τῆς παρεμβολῆς καὶ κατακαύσουσιν αὐτὰ ἐν πυρὶ, καὶ τὰ δέρματα αὐτῶν καὶ τὰ κρέα αὐτῶν καὶ τὴν κόπρον αὐτῶν („Iar vițelul de jertfă pentru păcat [άμαρτίας] și țapul de jertfă pentru păcat al căror sânge a fost adus înăuntru pentru curățirea locașului sfânt, să se scoată afară din tabără și să se ardă în foc pielea lor, carnele lor și necurățenia lor”) – *Levitic*, 16.27.

(3) [...] καὶ ἐξιλάσεται περὶ αὐτοῦ ὁ ιερεὺς ἐν τῷ κριῷ τῆς πλημμελείας ἔναντι Κυρίου περὶ τῆς άμαρτίας, ἡς ἡμαρτε, καὶ ἀφεθήσεται αὐτῷ ἡ άμαρτία, ἦν ἡμαρτεν. („Și preotul îl va curăță de păcatul [άμαρτίας] lui înaintea Domnului cu berbecul cel pentru vină și i se va ierta lui păcatul [άμαρτία] pe care l-a făcut [ἡμαρτεν].”) – *Levitic*, 19.22.

(4) Οὐκ ἔμμενει μάρτυς εἰς μαρτυρῆσαι κατὰ ἀνθρώπουν κατὰ πᾶσαν ἀδικίαν καὶ κατὰ πᾶν ἀμάρτημα καὶ κατὰ πᾶσαν ἀμαρτίαν, ἦν ἐὰν ἀμάρτη· ἐπὶ στόματος δύο μαρτύρων καὶ ἐπὶ στόματος τριῶν μαρτύρων στήσεται πᾶν ρῆμα. („Nu ajunge numai un martor pentru a vădi pe cineva de vreo vină sau de vreo neleguiire sau de vreun păcat [άμαρτίαν] de care s-ar fi făcut vinovat [άμαρτη], ci orice pricină să se dovedească prin spusa a doi sau trei martori.”) – *Deuteronom*, 19.15.

Identificăm actualizarea celor două coordonate anticipate în perioada clasică: cea juridică, prin corelația άμαρτία – ἀδικία/ ἀνομία (1), (4), cea mistico-religioasă, prin colocațiile άμαρτία – ἐξιλασμός (2), (3), amintind, fără îndoială, de *katharsis*-ul miasmei pe care eroul tragic o purta adesea. Asumarea deplină a schemelor cognitive

anterioare determină în plan semantic prezența unui continuum de semnificație; la nivelul *Noului Testament*, ámártia este manifestare a RĂULUI:

Opus binelui:

Εἰδότι οὖν καλὸν ποιεῖν καὶ μὴ ποιοῦντι, ἀμáρτia αὐτῷ ἐστιν. („Așadar, cel ce știe să facă binele [καλὸν] și nu-l face, păcat [ἀμάρτια] își este sieși.”) – *Iacob*, 4.17. Οὐ γὰρ ὁ θέλω ποιῶ ἀγαθόν, ἀλλ’ ὁ οὐ θέλω κακὸν τοῦτο πράσσω [...] βλέπω δὲ ἔτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσίν μου ἀντιστρατεύμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου καὶ αἰχμαλωτίζοντά με ἐν τῷ νόμῳ τῆς ἀμáρτiaς τῷ ὄντι ἐν τοῖς μέλεσίν μου. („Căci nu fac binele [ἀγαθόν] pe care-l vreau, ci răul [κακόν] pe care nu-l vreau, pe acela îl săvârșesc [...] dar în mădularele mele o altă lege văd că se luptă cu legea minții mele și rob mă face legii păcatului [ἀμάρτιας], care este în mădularele mele.”) – *Romani*, 7.19,23).

Opus dreptății/ legii:

Ἔνα τοῖς ἀμáρτiais ἀπογενόμενοι τῇ δικαιοσύνῃ ζήσωμεν. („Morți fiind păcatelor [ἀμάρτιας], să-i viețuim dreptății [δικαιοσύνη].”) – *1 Petru*, 2.24. Πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἀμártiaν καὶ τὴν ἀνομίαν ποιεῖ, καὶ ἡ ἀμártia ἐστὶν ἡ ἀνομία. („Tot cel ce săvârșește păcatul [ἀμάρτia] săvârșește și fărădelegea [ἀνομίā]; păcatul [ἀμártia] e fărădelegea [ἀνομίā].”) – *1 Ioan*, 3.4.

Opus adevărului:

Ἄδελφοί μου, εάν τις ἐν ὑμῖν πλανηθῇ ἀπὸ τῆς ἀληθείας καὶ ἐπιστρέψῃ τις αὐτόν, γινωσκέτω ὅτι ὁ ἐπιστρέψας ἀμártiālōn ἐκ πλάνης ὁδοῦ αὐτοῦ σώσει ψυχὴν αὐτοῦ ἐκ θανάτου καλύψει πλῆθος ἀμártiān. („Frații mei, dacă vreunul din voi se va rătăci de la adevăr [ἀληθείας] și cineva îl va întoarce să știe el că cel ce l-a întors pe păcătos din rătăcirea căii lui își va mândri sufletul din moarte și multime de păcate [ἀμártiān] își va acoperi.”) – *Iacob*, 5.19-20.

Opus libertății:

Αμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἀμártiaν δοῦλός ἐστιν τῆς ἀmártiaς. („Adevăr, adevăr vă spun: Tot cel ce face păcatul [ἀμártia], păcatului îi este rob [δοῦλός].”) – *Ioan*, 8.34.

Opus curăției:

Χείρας ταχέως μηδενὶ ἐπιτίθει μηδὲ κοινώνει ἀmártiais ἀλλοτρίαις· σεαυτὸν ἀγνὸν τίρει. („Nu-ți pună degrabă mâinile peste nimeni, nici nu te face părtăș la păcatele [ἀmártiais] altora; Păstrează-te curat [ἀγνὸν]”.) – *1 Timotei*, 5.22. Τὸ αἷμα Ἰησοῦ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ καθαρίζει ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἀmártiaς. („Sângele lui Iisus, Fiul Său, ne curățește [καθαρίζει] pe noi de tot păcatul [ἀmártia].”) – *1 Ioan*, 1.7.

În încercarea de a identifica etimonul termenului, P. Chantraine lansează ipoteza unei compunerii cu *a* privativ, una din trăsăturile sale semice fiind *lipsa, absența, privarea (de)*. Se delimitizează, aşadar, o dominantă a nouui model cognitiv, cel puțin la nivel nou-testamentar, în congruență cu argumentul lingvistic: păcatul, ca manifestare a răului, nu poate avea consistență ontologică, de vreme ce nu este decât

absență a *binelui, dreptății, adevărului, libertății, curăției*. Lexiconul patristic nuanțează configurația conceptuală și, implicit semantică, prin identificarea cauzelor *hamartiei*. *Ab initio*, este anulată polemica asumării responsabilității, ămartia „originating in men's free will” (*LPL*); chiar dacă există posibilitatea unor imixtiuni daimonice, ele nu se pot manifesta decât sinergic „through human and diabolic interaction” (*LPL*), cauzalitatea exclusiv transcendentă, nefiind admisă. Noul model etiologic, de sorginte platoniciană, fundamentat pe „internalizarea conștiinței” (Dodds 1998, 42), identifică trei cauze primare: *ignoranța* – „through ignorance and weakness”, *mândria* – „through pride and disobedience”, *plăcerea* – „through addiction to material pleasures” (*LPL*). Asistăm la un proces de conturare a unui model cognitiv creștin, prin recuperarea și nuanțarea celui clasic, într-un restaurator *mélange* intercultural.

Există însă note particulare; una dintre ele vizează modul în care se organizează categoria axiologică AMAPTIA. În tratatul de morală practică *Περὶ τῶν ὀκτὼ τῆς πονηρίας πνευμάτων* (capitolul *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν*), Ioan Damaschinul (secolul VII) descrie în continuarea virtuților, ierarhia păcatelor, ămartiai fiind clasificate aidoma ἀρετῶν, în ψυχικαὶ καὶ σωματικαὶ (sufletești și trupești)¹. Colocația ămartia – πάθος actualizată în textul lui Ioan din Damasc, este un *koinos topos* al literaturii patristice cu conținut etic. Sinonimia celor doi termeni are drept efect extensia ariei

¹ „Οφείλομεν οὖν εἰπεῖν, καὶ περὶ τῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν, ἥγουν παθῶν· καὶ ψυχικὰ μέν εἰσι πάθη ταῦτα, λήθη, ῥάθυμία, καὶ ἄγνοια· ὑφ' ὃν δηλαδὴ τῶν παθῶν τούτων ὁ ὄφθαλμὸς τῆς ψυχῆς, ἥτοι ὁ νοῦς, σκοτιζόμενος, κυριεύεται ύπὸ πάντων τῶν παθῶν, ἄτινα εἰσὶ ταῦτα, ἀσέβεια, κακοδοξία, ἥγουν πᾶσα αἵρεσις, βλασφημία, θυμὸς, ὄργη, πικρία, ὀξυχολία, μισανθρωπία, μνησικακία, καταλαλία, κατάκρισις, λύπη ἄλογος, φόβος, δειλία, ἔρις, ζῆλος, φθόνος, κενοδοξία, ὑπερηφανία, ὑπόκρισις, ψεῦδος, ἀπιστία, πλεονεξία, φιλοσύλια, προσπάθεια, σχέσις γηίνων, ἀκηδία, μικροψυχία, ἀχαριστία, γογγυσμὸς, τύφος, οἴησις, σοβαρότης, ἀλαζονεία, φιλαρχία, ἀνθρωπαρέσκεια, δολιότης, ἀναιδεια, ἀναισθησία, κολακεία, ὑπουρότης, εἰρωνεία, διψυχία, αἱ συγκαταθέσεις τῶν ἀμαρτημάτων ἐκ τοῦ παθητικοῦ μέρους, καὶ ἡ συνεχὴς τούτων μελέτη, πλάνη λογισμῶν, φιλαυτία ἡ τῶν κακῶν γεννήτρια, καὶ ἡ ρίζα πάντων τῶν κακῶν φλαιμαργία, τρυφή, μέθη, λαθροφαγία, φιληδονία ποικιλή, πορνεία, μοιχεία, ἀσέλγεια, ἀκαθαρσία, αἰμομεξία, παιδοφθορία, κτηνοβατία, ἐπιθυμίαι κακαὶ, καὶ πάντα τὰ παρὰ φύσιν καὶ αἰσχρὰ πάθη, κλεψία, ιεροσυλία, ληστεία, φόνος [...].”

„Dar acum trebuie să vorbim și despre păcatele sufletești și trupești, adică despre patimi. Patimi sufletești sunt acestea: uitarea, nepăsarea și neștiința. Când ochiul sufletului, sau mintea, e întunecat de acestea trei, e luat apoi în stăpânire de toate patimile care sunt acestea: neevlavia, credința strâmbă sau toată eretia, blasfemia, iuțimea, mânia, amârăciunea, înfurierea năpraznică, ura de oameni, pomenirea răului, vorbirea de rău, osândirea, întristarea fără temei, frica, lașitatea, cearta, rivalitatea, pizma, slava deșartă, mândria, fătărnicia, minciuna, necredința, zgârcenia, iubirea de materie, împătimirea, afecțiunea pentru cele pământesti, trăndăvia, micimea de suflet, nemulțumirea, cărtirea, înfumurarea, părere de sine, trufia, îngâmfarea, iubirea de stăpânire, dorința de a plăcea oamenilor, violența, nerușinarea, nesimțirea, linguisarea, înșelăciunea, ironia, duplicitatea, învoirea cu păcatele părtii pătmășe și gândirea deasă la ele, rătăcirea gândurilor, iubirea de sine, care e maica și rădăcina tuturor relelor, iubirea de argint, reaua nărvire și răutatea. Iar patimi trupești sunt: lăcomia pântecelui, nesăturarea, desfătarea, beția, mâncarea pe ascuns, iubirea de plăceri felurite, curvia, preacurvia, desfrâul, necurăția, amestecarea săngelui (incestul), stricarea pruncilor, împreunarea cu dobitoacele, poftele rele și toate patimile urâte și potrivnice firii, furtul, jefuirea celor sfinte (sacrilegii), hoția, uciderea [...]” – P.G., 95.

semantice a păcatului, prin asocierei *păcat* – *boală/ păcat* – *suferință* deopotrivă cu delimitarea unui vocabular al termenilor tehnici: πάθος/ πάθημα fiind recurenți în orice scriere creștină de morală practică. Argumentul lingvistic este revelator pentru marcarea pe axa conceptuală *Moralia* a unor repere fundamentale: dacă pentru Aristotel virtutea (ἀρετή) ca manifestare a Binelui (ΤΟ ΑΓΑΘΟΝ) are valențe eudaimonice, păcatul (ἀμαρτία) ca manifestare a răului (ΤΟ ΚΑΚΟΝ) nu poate fi decât „patologic”.

3. Concluzii

Analiza semantică diacronică a lexemului ἀμαρτία confirmă concluziile enunțate de cercetarea lingvistică. În primul rând, apartenența la categoria abstractelor implică glisajul semantic și conținutul instabil, variația fiind determinată de permanenta modelizare socio-culturală a referenților denotați. Investigația dinamicii sale constante, de-a lungul perioadelor istorice arhaică, clasică și postclasică, atestă reflectarea în planul lexicului a mutațiilor la nivelul structurilor mentale, ἀμαρτία fiind unul dintre termenii cu grad ridicat de specificitate.

Itinerarul său semantic este similar pandantului ἀρετή. Stabilitatea sensurilor abstracte este favorizată de travaliul creator al tragediografilor: ἀρετή, ca excelență umană este incongruentă cu scena tragică, spre deosebire de ἀμαρτία; *ratarea, eșecul, eroarea, rătăcirea* și, în cele din urmă, *păcatul* intrând în categoria elementelor definitoare pentru profilul eroului tragediei. Gândirea filosofică polarizează universul etic, așezând în relație cele două concepte, prin proliferarea perechilor antonimice: ἀγαθός – κακός, δικαιοσύνη – ἀδικία, νόμος – ἀνομία. Modelul etiologic platonician al celor trei cauze ale *hamartiei* – Θυμός („mânia”), ήδονή („plăcerea”) și ἄγνοια („neștiință”), alături de principiul aristotelic al medietății pregătesc instrumentarul conceptual și lexical asumat ulterior de întreaga gândire patristică.

Ocurențele termenului la nivelul discursului postclasic creștin atestă încheierea procesului de specializare a sensului, dar și de nuanțare a trăsăturilor semantice, prin implicarea dimensiunii religioase.

Referințe bibliografice

- Bailly, Anatole. 2000. *Dictionnaire Grec-Français*. Paris: Hachette. [DGF].
 Bremer, Jan Maarten. 1969. *Hamartia. Tragic Error in the Poetics of Aristotle and in Greek Tragedy*. Amsterdam: A. M. Hakkert Publisher.
 Chantraine, Pierre. 1968. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Paris: Klincksieck. [DELG].
 Dodds, Eric Robertson. 1988. *Grecii și iraționalul*. În română de Catrinel Pleșu. Iași: Editura Polirom.
 Ebeling, E. (ed.). 1885. *Lexicon Homericum*. London: Williams & Norgate.
 Ernout, Alfred, Meillet, Antoine. 1951. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris: Klincksieck.
 Eschil. 1979. *Orestia*. În română de Alexandru Miran. București: Editura Univers.
 Euripide. 1996. *Rhesos. Troienele. Andromache. Helena. Orestes. Heraklizii*. În română de Alexandru Miran. București: Editura Univers.
 Gernet, Louis. 1917. *Recherches sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce*. Paris: Ernest Leroux.
 Homer. 1928. *The Iliad I*. London: William Heinemann LTD.

- Homer. 1999. *Iliada*. În românește de George Murnu. București: Editura Teora.
- Ioan Damaschin. 1993. *Dogmatica*. În românește de Dumitru Fecioru. București: Editura Scripta.
- Ioannis Damascenus. 1864. *Opera omnia*. În J.-P. Migne (ed.). *Patrologia Graeca*, XCV. Paris: Petit-Monrouge.
- Liddell, H. G., Scott, R. 1996. *Greek – English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press. [LSJ].
- Lampe, D.D. 1961. *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford: Clarendon Press. [LPL].
- Marrou, Henri-Irénée. 1996. *Patristică șiumanism*. În românește de Cristina Popescu, Costin Popescu. București: Editura Meridiane.
- Platon. 1975. *Opere*, I. În românește de Francisca Băltăceanu et al. București: Editura Platon. 1976. *Opere*, II. În românește de Petru Creția et al. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Platon. 1978. *Opere*, III. În românește de Gabriel Liiceanu, Simina Noica. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Platon. 1983. *Opere*, IV. În românește de Petru Creția, Gabriel Liiceanu. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Platon. 1986. *Opere*, V. În românește de Andrei Cornea. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Platon. 1989. *Opere*, VI. În românește de Constantin Noica et al. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Platon. 1993. *Opere*, VII. În românește de Andrei Cornea, Cătălin Partenie. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Rahlfs, A. (ed.). (1979). *Septuaginta*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Rohde, Erwin. 1985. *Psyche*. În românește de Mircea Popescu. București: Editura Meridiane.
- Sofocle. (1965). *Teatru*, vol. I, II (Trad. G. Fotino). București: Editura pentru Literatură.